

Рецензия

от акад. проф. д.и.н. **Васил Атанасов Николов**, НАИМ – БАН,

за дисертационния труд на редовния докторант в Катедра „Археология“ на Историческия факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“ **Ваня Младенова Ставрева** „Антропоморфната пластика на къснонеолитните култури Варна, Коджадермен-Гумелница-Караново VI и Криводол-Сълкуца-Бубани – възможности за интерпретация“, представен за получаване на образователната и научна степен „доктор“

Представеният дисертационен труд е посветен на сложна и обширна тема от късната праистория на Източните и Централните Балкани, а именно на възможностите за интерпретация на антропоморфната пластика на къснохалколитните култури, посочени в заглавието. Темата е много обхватна по територия, обем на изворовата база и времеви граници, което я прави и много актуална заради липсата на съответни обобщаващи изследвания. Темата е много трудоемка и изисква прилагането на подходяща методика за изследване на разнородната като информативност изворова база. За разработването ѝ е било необходимо извличането на информация от стотици публикации на отделни колекции или комплекси, предимно от България и Румъния, както и запознаването на място с антропоморфна пластика в музеи в двете страни. Предварително трябва да кажа, че дисертантката се е справила в значителна степен с това предизвикателство.

Хронологическите и културно-историческите рамки на дисертационния труд са посочени в темата, а именно къснохалколитните култури Варна, Коджадермен-Гумелница-Караново VI и Криводол-Сълкуца-Бубани, които обхващат територията на България, Южна Румъния, Западното Причерноморие и Източна Сърбия.

Методическият подход на дисертантката следва начина на изследване на праисторическата пластика, предложен от Л. Талалай и П. Уко. За изпълнение на целите и задачите на работата са събрани данни и илюстративен материал за 3349 цели и фрагментирани антропоморфни фигури от трите културни комплекса. Находките са от 232 обекта, предимно селища и некрополи в посочената територия. Досега от изследвания огромен регион не е събирано такова значително количество антропоморфна пластика като база за изследване.

Дисертационният труд се състои от две части – текст и приложения. Текстовата част съдържа 423 страници, от които 353 страници авторски текст и 66 страници библиография. Каталогът на обектите съдържа 60 страници, каталогът на фигурите – 207 страници. Приложенията включват 297 табла и 27 карти. Структурата на работата е целесъобразна по отношение изпълнението на поставените цели.

Първата глава – „Теоретични въпроси“ (17-38) (в този контекст „въпроси“ е неподходящо използвана дума!) е сравнително кратка, но полезна. Направен е преглед на обширна книжнина по няколко важни аспекта на изследването на праисторическата антропоморфна пластика, предимно в ареала на Източното Средиземноморие – фигурките (умалителният вариант на термина не звучи подходящо!) като произведения на изкуството (за праисторията може да се говори само за изобразителна дейност – изкуството се появява в класическата древност!) и социален феномен; фигурките като част от материалната култура; религията, магията и ритуала като подходи към изследването; антропоморфна пластика и културна памет; някои ограничения пред интерпретациите. Дисертантката привежда достатъчно становища на специалисти по отношение на термина „религия“, които дефинитивно не го свързват с праисторията, но нататък продължава да го използва, което е учудващо. И пак нещо терминологично – в една иначе добра дисертация като рецензираната не би трябвало да се използва архаизмът „глинени

фигурки“. Тази част от праисторическата антропоморфна пластика е направена от глина, но е изпечена и съответно е керамична! В целия текст се използва само „глинена“, което е дразнещо. В текста за ограниченията пред интерпретациите на праисторическата пластика липсва изложение на много важния постулат относно значителните различия в мисленето на праисторическия и съвременния човек – докато в мисленето на човека от халколита профанното и сакралното са неразделими и това без съмнение е намерило отражение в изобразителната дейност, в съзнанието на съвременния човек тези два аспекта са разделени, което съответства на реалностите в живота. Несъобразяването с тази научна концепция е създавало по-нататък определени проблеми пред подхода към интерпретацията.

Втората глава – „Преглед на основните интерпретации на антропоморфната пластика“ (39-88) е важна с оглед крайната цел на труда. По необходимост е изградена върху значителна научна книжнина, което трябва да бъде отбелязано като позитив на авторката. Съвсем правомерно публикуваните досега значителен брой интерпретации на праисторическа пластика са класифицирани в два раздела – религиозно-митологични и такива, които акцентират върху нейната полисемантичност и многофункционалност. Подробно са разгледани основните варианти на интерпретации в двата раздела, както и взаимопроникването в някои случаи между тях, акцентирано е върху интерпретациите на местни за ареала, както и на редица чужди изследователи. Направена е тристепенна периодизация на развитието на възгледите за праисторическата пластика, обърнато е внимание на влиянието на други хуманитарни и обществени науки върху формирането на съответните интерпретативни концепции.

С оглед представеното дотук закономерно следва темата на третата глава от дисертационния труд – „Подход и критерии за систематизация на антропоморфната пластика“ (89-102). Ставрева прави преглед на класификациите на антропоморфна пластика в българската и румънската книжнина, посочвайки позитивните и негативните елементи в тях. Декларира отказ от обикновено използваната формално-типологическа класификация и обсъжда критериите за прилагането на различен подход, който да бъде адекватен на формулираните цели на труда. Представя елементите, които трябва да бъдат взети като критерии – пол, наличие на специфични атрибути, жестовете, мимиките на лицето, позата на тялото и суровината. Разграничава компактни (плътни) фигури, кухи затворени фигури и съдове като база за по-нататъшната работа, което не е ново, но е необходимо. Представеният в тази част текст е информативен, но изглежда недовършен по отношение на реалния подход към систематизацията на пластиката по-нататък в труда.

Подходът обаче е съвсем накратко очертан в началото на четвърта глава на дисертационния труд – „Основни визуални образи и теми в антропоморфната пластика на културите КГК VI, Варна и КСБ“ (103-235). Ставрева посочва, че ще направи опит за представяне на основните образи и теми в антропоморфната пластика от изследвания ареал. Началната систематизация е извършена чрез обособяването на пластични композиции и самостоятелни образи. Пластичните са представени чрез участващите в тях образи и техните особености, а самостоятелните са класифицирани на базата на няколко критерия, главно пол, жестове на ръцете, особени белези и атрибути. Малък брой изображения са систематизирани по видима възраст или хибридность. В изследването в тази глава участват само цели или почти цели фигури, може би над половината от включените в каталога. Подходът се използва за първи път в нашата книжнина върху такъв голям брой антропоморфни изображения. Това може би е причината за някои методически грешки, които ще трябва да отбележа относно неговото прилагане.

Пластичните керамични композиции са представени в три групи – възрастен с дете, мъж и жена, човек и рогато животно. Както и за всички останали групи в обхвата на тази глава, потърсени са паралели и са изложени евентуални възможности за интерпретация. Обръщам внимание, че фигурата от Чаталка (с. 105) не е мъжка, което води съответно и до несъгласие с интерпретацията ѝ. Освен това пълното избягване на религиозно-митологичния аспект на интерпретация на тази група композиции за мен е неприемливо.

Основна категория в тази глава на труда са самостоятелните антропоморфни образи. Представените 18 групи са резултат на систематизация въз основа на само на един водещ признак, извън началното класифициране според положението на тялото или начинът на неговото представяне – плътно, кухо или като съд. Интерпретационният подход е насочен към варианта „полисемантичност и многофункционалност“, макар на места по необходимост да прозира и религиозно-митологичният. Ще бъде много разточително за една рецензия да разглеждам поотделно посочения брой групи, но ще обърна внимание на някои по-обхватни и по-важни с оглед темата на дисертацията.

Голяма и разнообразна група са персонажите със съд – върху главата, глава-съд, върху бедрата, върху раменете, с ръце, оформящи съд (IV.4). Критерият „съд“ явно обединява семантично различни образи. Всъщност включеното кухо изображение от Провадия Солницата (табло 7, 2) е само по себе си малък антропоморфен съд с отвор отгоре и не може да участва в тази група! На някои подгрупи са потърсени паралели извън изследвания ареал. Кратък и според мен несполучлив опит за интерпретация е изказан за фигурите със съд върху главата и за тези с глава-съд. Пропуснати са много добри възможности за религиозно-митологични интерпретации на цялата група фигури.

Следва групата на двуликите антропоморфни изображения (IV.5). Странно, но още първата подгрупа – двулики кухи фигури със съд на главата (с. 122) се препокрива частично с представената вече подгрупа IV.4.1 (114-115) – двулицеви фигури със съд върху главата! Това вече е проблем с използваните принципи на систематизация, които предварително не са обсъдени в труда. Втората подгрупа – двулики антропоморфни съдове включва голяма изправена фигура от Старозагорски бани, за която е неясно дали изобщо е съд (с отвор на главата) или главата е била затворена с шапчица. Третата подгрупа представя плътни двулики фигури. Реална интерпретация на антропоморфните образи от тази група не е предложена.

Следва по-голямата група на изображения на бременна жена – изправени, седящи, кухи затворени, антропоморфни съдове и дисковидни. Доста разнообразна според иконографията си група, която предполага богата семантичност. Докторантката привежда предложенията за интерпретация от различни автори, които са предимно в религиозно-митологичната сфера, както и етнографски паралели. Тълкуването на една голяма подгрупа от малки кухи фигури с дребни топчета в тях като „дрънкалки“, т.е. детски играчки за мен е изключително неприемливо.

Групата на изображенията на т.нар. молител обхваща плътни и кухи фигури, както и съдове. И отново попадаме на припокриване, в случая с част от предходната група IV.7.3. Иначе, нямам възражения относно молитвената интерпретация.

Групата на антропоморфните изображения с хоризонтално вдигнати настрани ръце е може би най-многобройна – обхваща изправени и седящи фигури. Определянето обаче на някои изправени кухи пластични изображения със счупена горна част като съдове (напр. от Разград, Деница, Видра, Св. Кирилово) за мен е неправомерно. Предполагани са различни семантични подгрупи, но реално не е предложена интерпретация.

Групата на женски образ с ръце на корема е също подчертано многобройна и включва изправени и седящи керамични фигури, както и такива от кост, мрамор и злато. Установявам отново, макар и малко, класификационни съвпадения на фигури, включени вече в други групи. Предложеният интерпретативен анализ е подробен, съответства на значимостта на обсъжданите изображения.

Фигурите с едната ръка към лицето (пак е налично съвпадение - с подгрупа IV.4.4) предизвикват интереса на дисертантката и тя отделя повече внимание на предложения за интерпретацията им в смисъл на изразяване на негативни емоционални състояния.

От оставащите групи антропоморфна пластика бих споменал фигурите с представени деформации – с многобройни препокривания с фигури от други обособени в работата групи, но и с много добра „медицинска“ интерпретация. Добро впечатление остава и частта за антропоморфните изображения със специални символи и атрибути върху

тялото и върху главата, с подробна интерпретация. Следва представянето на още няколко малобройни групи пластични изображения, към текста за които нямам сериозни бележки (извън проблема за частичните съвпадения в групите).

В обобщение Ставрева правомерно преценява, че изчерпателна класификация на къснохалколитната антропоморфна пластика от изследвания ареал е невъзможна, макар тя да е извършила изключително трудоемка дейност. Резултатът обаче би бил по-добър чрез използването на системен подход към класификационните признаци. Обърнах внимание на многобройните съвпадения на обособените в тази глава иконографски групи за да покажа, че те са резултат на грешно избран подход заради използването всеки път само на един класификационен признак. Така се намалява крайния брой на получените в систематизацията групи, но в значителна степен те са изкуствени, което се отразява директно на опита за интерпретация. Първо е трябвало да бъдат оценени възможните иконографски критерии за класификация на антропоморфните изображения, евентуално да бъде оценена тежестта им и след това да бъде извършена класификация при едновременно използване на повече от един критерии. Иконографските групи със сигурност биха били много повече, но с оглед крайната цел на този труд, семантичният анализ на всяка от тях, доколкото е възможен, би позволил много по-сигурни интерпретационни заключения и ново семантично групиране. Няма да е проблем много групи да останат семантично неясни, неинтерпретирани, но това би бил по-коректния подход към древните материални свидетелства.

Петата глава – „Антропоморфната пластика в нейния археологически контекст“ (236-275) е необходима част на този дисертационен труд. Анализът на контекста винаги е полезен в интерпретационните усилия. А контекстът в случая е обитаваното пространство. Опитът на дисертантката да изследва количественото разпространение фигурите по проучвани селища не намирам за сполучлив – наситеността трябва да се търси не по обхват на проучваната площ, а по обем на изследвания културен пласт с прилагането и на други коефициенти. Твърде относителна е и възможността за реални резултати от анализа на количествено разпределение на намерената антропоморфна пластика по сгради. Полезно заключение е това за липсата на „фигурален“ акцент в сградите, интерпретирани като „култови“ Откриването на фрагменти от големи фигури в някои сгради все пак може да води до идеята за техния обществен характер, макар и неясно какъв. Информативно е заключението на дисертантката, че антропоморфната пластика по принцип не е обвързана с некрополите и ямните комплекси, а само със селищата, с живите хора.

Шестата глава на труда – „Мултифункционалност на антропоморфната пластика“ (276-313) представя важен аспект на изследването, макар и на места изложението да е излишно разточително. Религиозно-митологичната обредност и магическите действия са в единство, което предполага и многофункционалността на съответните материални атрибути, вкл. на антропоморфната пластика, постулира докторантката. Използването за магически действия антропоморфни изображения явно имат кратък живот за разлика от тези, предназначени за обредността, свързана с възпроизводството на живота. Втората група са изработени от по-трайни суровини и явно са предвидени за по-дълго и разнообразно използване. Това включва и ансамблите от фигури и други минатюрни предмети, които дисертантката много подробно анализира и предлага варианти на използване в домашното пространство. Тук имах очакване за повече внимание към „култовата сцена“ от Овчарово. Предполагам основен аспект на функциониране на къснохалколитната пластика е в култови и магически практики за плодородие, извършвани както в дома, така и извън селото. За хипотетичната им реконструкция са привлечени етнографски наблюдения от ново време. Сериозно внимание е отделено на използването на антропоморфната пластика в лечителските практики на древните, за което са привлечени и сведения от палеоантропологията и етнографията. Ставрева дискутира и темата за преднамерената обредна фрагментация, вкл. на пластиката и намира аргументи в подкрепа на тези действия като част обредността.

Последната, седма глава – „Антропоморфната пластика в социално-икономическия контекст на късния енеолит“ (314-343) трябва да очертае въздействащия обществен фон за съществуването и ролята на антропоморфните изображения. В първата част е направен опит за очертаване на социално-икономическия контекст в изследвания период. Имам сериозни претенции към този текст заради липсваща научна книжнина и оттам към непълнота на представеното знание за обществената картина през късния халколит. Дисертантката поддържа тезата, че антропоморфните изображения са символи на групова идентичност, но и самите те въздействат за поддържането на тази идентичност. В подкрепа анализира нанесената върху фигурите орнаментация и отделни знаци, акцентира върху особености в представянето на главата и лицето, но липсва ясно заключение. Прозира презумпцията, че всички тези елементи на пластичните изображения са отражение на действителността, което засега изисква още интердисциплинни изследвания на гробни комплекси. Ставрева анализира и масовото разпространение през късния халколит на апотропейна миниатюрна костена пластика и излага приемливото предположение, че причините се коренят в несигурността, която по много причини обхваща обществото по това време. Приема тезата, че някои пластични изображения, предимно от кост и злато, са знаци на престиж и статус.

В „Заключението“ (340-344) са представени основните констатации на дисертантката в процеса на предложеното изследване. Както вече писах за съответните места, някои от тях остават за мен частично или напълно неприемливи.

Рецензията е обхванена, изграден е върху значителен обем от по-стари и по-нови публикации на материали и съответно научни изследвания, написан е коректно в много добър стил. Има обаче сериозни проблеми в принципите на систематизация на антропоморфната пластика, макар да оценявам усилията на дисертантката да не се изгуби в това море на разнообразни варианти на изобразителност. Опитът да се отдалечи от религиозно-митологичната интерпретация на къснохалколитните антропоморфни изображения не винаги е сполучлив, понякога е довел до профанизиране на проблематиката. Все пак е важно подчертаването на развиваната в последно време теза за полисемантичност и мултифункционалност на праисторическата пластика, с постулата за което не мога да не се съглася, но не бива да се забравя и неделимата симбиоза на профанно и сакрално в мисленето на древния земеделец, т.е. интерпретациите по необходимост трябва да остават в полето на сложната комплексност.

Въпреки направените бележки и изразени несъгласия, оценявам позитивно предложения дисертационен труд и подкрепям присъждането на Ваня Младенова Ставрева на образователната и научна степен „доктор“.

5.02.2023
София

